

FLIEGAUF GERGELY

Fiatalkorú fogvatartottak a börtönben: kognitív és kriminálpszichológiai megfontolások

A büntetés-végrehajtási reszocializációs munkának több megközelítése van. Az egyik szerint a börtönön belül a fogvatartottak személyiségét formálni, javítani lehet, és ez reális célkitűzés. Ezen belül el kell érni a börtönadaptációt, azaz azt, hogy a fogvatartott alkalmazkodjon a börtönkörülményekhez. Különösen fontos ez a fiatalkorú fogvatartottaknál.

Pszichológiai szempontból azonban az adaptációnak teljesen más értelme van: a helyzethez történő optimális alkalmazkodást értjük rajta, egy olyan képességet, amely hatékonyá teszi a személyt az adott közösségben. Az ilyen adaptáció fő elve a túlélés. A börtönártalmak széles választéka, a börtönlét realitása, és a börtönkörnyezet rivalizáción és elrettentésen alapuló jellege miatt a börtönbeli pszichológiai adaptáció nemhogy hasznos, hanem káros. A fiatalkorú fogvatartott rendkívül könnyen sajátítja el a börtön nem hivatalos normáit, miközben még nem képes a hivatalos normákhoz úgy igazodni, ahogy a felnőtt korú fogvatartottak. A hivatalos normák elsajátítása tanulási folyamat eredménye, ami simulékonyságot, bölcsességet, kitartást és fegyelmet követel. Ez a simulékonyság lehet képmutatás is, ami morális szempontból nem kifejezetten pozitív, szociálpszichológiai szempontból azonban kényszer, amelynek az egyén engedelmeskedik.

Egy ilyen összetett motivációs környezetben a fiatalkorú fogvatartott a rövid távú megerősítéseknek engedelmeskedik, azaz számára sokkal fontosabb lesz a társak elismerése, mint a hosszabb távú cél, azaz a hivatalos elvárásokhoz történő alkalmazkodás.

Ebben a helyzetben pszichológiai szempontból az lenne a legfontosabb, hogy a fiatalkorú fogvatartott a lehető legkevesebbet érintkezzen a bűnözői mentalitással, ahogy az egyébként a differenciált asszociációs elméletből következik. *Edwin Sutherland*¹ elmélete szerint a bűnözés oka az, hogy a fiatal deviáns és/vagy marginalizálódott egyének jóval többet érintkeznek a bűnöző mentalitású személyekkel.

¹ Edwin Hardin Sutherland – Donald Ray Cressey – David F. Luckenbill: Principles of Criminology. General Hall, Oxford, 1992, pp. 91–102.

Ennek értelmében is teljesen logikus, hogy a fiatalkorúak szabadságelvonása ultima ratio kell hogy legyen.

Változó agyi kapacitások az adolescens korban, és a média

A legújabb neurofiziológiai kutatások szerint az agyi fejlődési folyamatok nem állnak meg gyermekkorban, később is folytatódnak. Az adolescens kor a pubertás időszakában beálló hormonális változásokkal kezdődik, és egészen addig tart, amíg az egyén képes lesz önálló, független szerepet játszani a társadalomban. Láthatjuk, hogy ez az időszak nem esik egybe a büntetőjogi kategóriával. Funkcionális MRI-vizsgálatokkal *Sarah-Jayne Blakemore*² kutatócsoportja feltárta, hogy kamaszkorban a prefrontális (homlok-) lebenyi aktivitások visszaszorulnak. A prefrontális lebeny felelős a döntéshozatalért, a nem megfelelő társas cselekvési minták gátlásáért, a társas érintkezésért, a tervezésért és az öntudatért. A homloklebenyi aktivitás élettani csökkenése is lehet a magyarázata annak, hogy a fiatalkorú fogvatartottak miért annyira impulzívok, és miért csökken az öntudatuk. Fejlődéskriminológiai szempontból rendkívüli jelentősége van az újabb neurofiziológiai felfedezésnek, hiszen több magyarázatot kaphatunk az iskolai megfélemlítésre (*bullying*), a kábító-szer-használatra, a fiatalkori agresszióra, kegyetlenségre vagy a rossz empátiás készségre. Utóbbiak a bűnözői életmód kialakulásának csirái, ha azokat a társas közeg megerősíti. Börtönügyi gondolkodóként nehezen lehet elmenni Blakemore eredményei mellett, ő mutatta ki azt is, hogy a kamaszok nehezen képzelik bele magukat mások helyzetébe, és ennek a sajátosságának neurológiai okai vannak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a fiatalkorú fogvatartottak annyira kegyetlenek egymással, és annak is, hogyan fordulhattott elő az utóbbi években a hazai börtönökben két súlyos rendkívüli esemény is, amelyet fiatalkorúak idéztek elő. Mindkét esetben a társaikat akasztották fel a fogvatartottak, és a második alkalommal az áldozat meg is halt. A közvélemény a média sajátos közvetítő módjának hatására képtelen volt ezt és más fiatalkori kegyetlenséget megérteni, és többen a halálbüntetés visszaállítása mellett kezdtek kampányolni. Fontosnak tartom itt hangsúlyozni a média sajátos szerepét, amely a börtönt a szenzáció és rendkívüli nyomor alapján igyekszik interpretálni, és ezzel felháborodást kelt.

² Sarah-Jayne Blakemore: Development of the social brain in adolescence. *Journal of the Royal Society of Medicine*, vol. 105, no. 3, 2012, pp. 111–116.

A média azonban nemcsak torzítottan reprezentálja a börtönvalóságot, hanem a másik irányban, a fogvatartottaknak, negatív előjelű kultuszt közvetít. Itt nem is a vitatott médiaerőszak témájára kell gondolnunk, hanem arra, hogy a média milyen szerepet játszik a fogvatartottak csoportos identitásának alakításában. Számos fiatalok vagy fiatal felnőtt magyar fogvatartott a Mara Salvatrucha 13 (börtön-) gang tagjaival azonosítja magát, vagy a *Vér kötelez* című filmben ábrázolt értékeket vallja magáénak, és ezzel sajátos módon erősíti roma és a kívülálló (*outcast*) identitását. E kultuszok kialakulásának nyoma állomásról állomásra követhető. A kérdésnek egyelőre csupán antropológiai jelentősége van, a börtönökben azonban a növekvő etnikai feszültség miatt aggasztó a jövőképe is.

Morális konfliktus a fogvatartottak és a személyzet között

*Lawrence Kohlberg*³ a morális fejlődés hat szakaszát különböztette meg. Az első szakaszban az egyénre csak a büntetés hat, hogy elkerülje a nem kívánt magatartást. A második szakaszban csak azonnali jutalommal lehet elérni bármit. A harmadik szakaszban a gyermek magáévá teszi a közvetlen környezetének a normáit, míg a negyedik szakaszt a mindent átható fejelem jellemzi. A további két szakasz már az önálló erkölcsi elvek kialakulásához vezet.

Sajnálatos módon és elsősorban a szegregáció, a marginalizáció, a szegénység és a szubkulturális jellegzetességek miatt, a fiatalok fogvatartottak megrekednek az első vagy a második morális fejlődési szakaszban. Ez azt jelenti, hogy ténylegesen csak a kemény büntetés vagy az azonnali jutalom képes őket megnyugtatni, vagy az esetleg elvárt irányba terelni. Az azonnali jutalomforrásnak még addiktológiai jelentősége lesz.

Ezzel szemben, jellemzően Kelet-Európában, a börtönben dolgozó személyzet vonatkozásában a fejelem és a rend betartása a legfontosabb elvárás. Maga a börtönrendszer a személyzetet egy bizonyos morális regresszusba kényszeríti.

A börtönben a fegyőrök és a fogvatartottak között alapvető morális konfliktus feszül, ezt egyedül a személyzet folyamatos tréningjével (önismeret, következtetesség, asszertivitás) lehetne orvosolni, a túlsúlyban lévő lexikális

³ Lawrence Kohlberg – Thomas Lickona (eds.): (1976) „Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach.” *Moral Development and Behavior: Theory, Research and Social Issues*. Rinehart and Winston, Holt, 1976

és adminisztrációs tudásanyag sulykolása helyett. Érdekes módon a konfliktus nem a szerepekből adódik, mert azok kiegészítik egymást: az első vagy a második morális fejlődési szakaszban megrekedt fogvatartottak körében a büntetéssel és a szigorral lehet a legjobban fegyelmet és rendet tartani. A konfliktus inkább abban áll, hogy ugyanazt a valóságot a személyzet és a fiatalokú fogvatartott egészen más morális élménynek (igazságtalanságnak) éli meg.

A hosszú ítéletes fogvatartottak speciális esete

Az Európa Tanács Rec(2003) 23. számú ajánlása⁴ szerint az öt évig terjedő vagy azt meghaladó büntetés számít hosszú ítéletnek. A jelenlegi büntetés-végrehajtási statisztika szerint az ET-ajánlás alapján a hazai fogvatartottak mintegy egyötöde hosszú ítéletű. Ez hatalmas arány. A büntetőpolitika szigorodásával a fiatalokú fogvatartottak körében is emelkedik a hosszú ítéletes fogvatartottak száma. Ahogy kifejtettük, a fiatalokú fogvatartottak személyisége nagyban formálható, és ha ez magától megy végbe a börtönben, az mindenképpen káros. A hosszú ítélet a fiatalokú fogvatartott számára visszafordíthatatlan személyiségbeli torzulásokkal jár.

Míndezeken túl, pszichológiai szempontból azok az esetek adnak okot a legnagyobb aggodalomra, amikor a fiatalokú fogvatartott például nagyon elleni bűncselekményért kerül a börtönbe, ahol személy elleni bűncselekményt követ el, hosszú ítéletes lesz, és egyre kevesebb a reménye arra, hogy belátható időn belül szabaduljon a börtönből. Ez olyan rendkívüli élethelyzet, amely a legtöbb fogvatartottat elindítja a radikalizálódás útján. A legtöbb ilyen fogvatartott rendkívül renitenssé, nehezen kezelhetővé válik. Álljon itt egy esettanulmány e jellegzetesség ábrázolására!

A nem roma származású *A. G.*⁵ nagyon elleni bűncselekmény miatt került a büntetés-végrehajtási intézetbe. Részt vett a korábban említett első akasztásos cselekményben, de a fogvatartott-társa nem halt meg. A börtönben azzal kezdett foglalkozni, hogy verekedésre kényszerítette a rabtársait, a mérközések eredményére fogadni lehetett, és *G.* gyűjtötte be a jövedelmet. Teljes mértékben kitanulta az epilepsziás roham tüneteit, és rutint szerzett a reprodukálásukban. Kiütéseket is képes volt előidézni magán. Ezekkel a cselekmé-

⁴ Recommendation Rec(2003)23 of the Committee of Ministers to member states on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners.

⁵ Nem valós név.

nyekkel manipulálta és zsarolta a személyzetet. Mindemellett minden fogvatartott-társát képes volt feljelteni vagy elárulni. Egy hírhedt fogvatartott-társának egy székkel eltörte az orrát, saját magát összevagdosta azt állította azonban, hogy ezek az ellenfél által okozott sérülések, ezért az egyébként szintén renitens társát különítették el. A börtönben G. Rivotrillal kereskedik, továbbá önkényes, zsaroláson és fenyegetésen, valamint kínzáson alapuló rendszert működtet. Öngyilkossági kísérletei rendkívül véresek, agresszívák és manipulatívák. A fogvatartottat 2013-ban „felnötkörösítették”. A jelenleg folyamatban lévő ügyei miatt feltehetően hosszabb ideig marad börtönben, mint eddig. Az egyik legzavaróbb normasértése az volt, hogy egy bokszolásra használt párna egyik oldalára Jézus arcát festette, ezért ezt a tiltott tárgyat nem lehetett tőle elvenni, mert azt állította, hogy kegytárgy; holott a karjára arab írásjeleket tetováltatott, és muzulmán étrendet fogyaszt. Teljesen egyértelmű, hogy a fogvatartott ezeket a manipulatív magatartásmintákat a börtönben sajátította el.

Azonosulás a fogvatartottal vagy az áldozatával

Amikor 2000-ben narratív interjúkat készítettem a tököli intézetben, egy fiúval is beszélgettem, aki éppen akkor töltötte be a tizenötödik életévét, és gyermeki módon büszkélkedett, hogy neki éppen születésnapja van. A fiú az életkorához képest nagyon alacsony volt, hihetetlennek tűnt számomra, hogy elmúlt tízéves. Ahogy beszélgettem vele, azt tapasztaltam, hogy rendkívül sok gyermeki gesztusa van, de ha a bűncselekményekről vagy a börtönről van szó, akkor úgy beszél, olyan szlenget használ, mint a nagyobb vagányok. Megosztottam ezt az élményemet a börtönben dolgozó egyik pszichológussal, aki megnyugtatóan, hogy ő maga is sokszor szokta érezni, hogy néhány fogvatartott még igazi gyerek, semmi keresnivalója a börtönben. Ez nemcsak a pszichológusokkal fordul elő, hanem a nevelőkkel és a fogvatartottakkal közvetlenül foglalkozókkal is. Egy Tökölön nemrégiben tartott konferencián arra lettem figyelmes, hogy az intézetben a leggyakoribb dekorációs elem valamelyik Disney-mesefilm adaptációja. A személyzet maga is nagyon gyakran gyerekeknek nevezi a fogvatartottakat, és nem azért, hogy degradálja őket, hanem mert egyszerűen így érzik, és ilyen módon ez a legmegfelelőbb megnevezés. A tiszthelyettesek szokták mondani, hogy „ha az én gyerekek lett volna, nagyon megneveltem volna”.

Ebben a helyzetben a személyzet tagjai azonosulnak a saját szerepükkel (örizni és nevelni a fogvatartottakat), és csoportközi szerepek generálódnak a rabok és a felügyelők viszonyában. *Henri Tajfel*⁶ szerint azonban a csoportok közti interakció csak akkor teljes, ha a csoportok képviselői nem látják egymást (például az ellenségek a háborúban). Az örök viszont folytonosan jelen vannak a rabok mindennapi életében. Ezért személyközi kapcsolatok keletkeznek, és minél nagyobb az érzelmi bevonódás (például sajnálat, gyűlölet), annál nehezebb lesz az őri szerep kivitelezése. A fiatalok fogvatartottak karakterjegyei mindig erősebb ingernek számítanak ilyen szempontból.

Ezzel gyökeresen ellentétes folyamat, amikor az örök a fogvatartott áldozatának a szerepével azonosulnak, iránta éreznek sajnálatot, vagy esetleg őt gondolják felelősnek a bűncselekményért. Ez a tudattartalom is cselekvésre ösztökél, a személyzet tagja az áldozat vagy annak hozzátartozói nevében küldetést érez arra, hogy a fogvatartott tettét megtorolja. Ez természetesen a legtöbbször lehetetlen, de igenis meglátszik és kiütöközik az örök hozzáállásán és mentalitásán.

Többen meséltek nekem egy fiatalok fogvatartottáról, aki az édesanyjával együtt követte el a súlyos, különösen kegyetlen élet elleni bűncselekményét, és az édesanya folyamatosan a saját gyermeke ellen vallott. A fogvatartott az anyjáról mindig semlegesen beszélt, és a keresztnévén emlegette, nem pedig úgy, hogy „az édesanyám”. A fogvatartott rendkívül renitens személyiséggé vált a börtönben, és az említett történet mintegy ráragadt, úgy beszélt róla, hogy „tudod, aki a keresztnévén hívja az anyját”.

Az igazság valahol ott lehet, hogy minden fiatalok fogvatartott életében van egy ilyen démon, a társadalom azonban képtelen az efféle esetek megelőzésére. Itt azzal a filozofikus paradoxonnal szembesülünk, hogy az adott bűncselekményért valakinek felelnie kell, mert ezen alapul a jogbiztonság, és a társadalom maga is; a büntetés azonban itt sokkal inkább egy megállíthatatlan folyamat végpontja, mintsem valódi igazságszolgáltatás.

A börtönbeli szexuális erőszak tabu jellege és démonizálása

Tagadhatatlan, hogy a fiatalok fogvatartottak körében gyakori az egymás elleni szexuális jellegű inzultus, sőt a szexuális erőszak sem ritka. Fiatalok

⁶ Henri Tajfel – John C. Turner: The social identity theory of intergroup behaviour. In: Stephen Worchel – William G. Austin (eds.): Psychology of intergroup relations. Nelson-Hall, Chicago, 1986, pp. 7–24.

lányok is hajlamosak erre, bár némileg finomabban. Egy fiatalkorú lány egy támadás miatt inkontinenssé vált gyermekkorában, később pedig élet elleni bűncselekmény miatt került a börtönbe, a társai rendszeresen inzultálták, megszegyénítették, ellopták a pelenkáját, egymásnak dobálták, arra kényszerítve a lányt, hogy fedetlen alsótesttel rohanjon az egyik társától a másikig. Ez is szexuális jellegű bántalmazás. A fiúk körében ennél elrettentőbb történeteket lehet hallani.

Ezek a történetek megszegyénítik az áldozatot, de az elkövetőt is. A szexuális erőszak után egyikük sem marad teljes értékű emberi lény a többi ember szemében. Ez a tény mélyen a személyiségükbe ivódik. Egy idő után ezek a fiatalok inkább azonosulnak a szerepeikkel annak érdekében, hogy viszonylag ép ésszel túléljék azt a közeget, amelybe kerültek. A börtönbeli szexuális erőszak latenciája éppen ezért is nagyon magas, nem pedig *csak* azért, amit a naiv szemlélő gondol, miszerint a feljelentés további megtorlást von maga után.

E történetek magát a börtönt és a börtönrendszert is megszegyénítik, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a börtön a társadalom része, és a börtönbeli szexuális erőszak is a társadalom szeme láttára, vagy a szemhunyasával történik. A jelenség ellen harcolni kell, de – nem tagadva a börtön felelősségét – ennek a harcnak lényegi eleme lehetne a társadalom szentizációja is. Mivel a kérdés tabu, a jelenség démonizálódik, azaz a társadalmi vélekedés valószínűleg sokkal rosszabb, mint a valóság.

Öngyilkosság, önkárosítás, Rivotril-probléma

Tragikus és felkavaró esemény, ha egy fiatalkorú fogvatartott önkézével vet véget az életének. A probléma rendkívül sokrétű, ahogy a szuicid prevenciók stratégiai érvek is széles skálán mozognak, egészen onnan, hogy az igazán elhatározott öngyilkossági szándékot sehogyan sem lehet megakadályozni, odáig, hogy minden elkövetett öngyilkosság a börtönszemélyzet megbocsáthatatlan kudarca.

Az önkárosítás pszichológiai szempontból kommunikáció, azaz valamilyen információ közlése, szociálpszichológiai szempontból a csoportnyomásnak való engedelmesség (menekülés, utánzás), szociológiai szempontból mobilizáció (fenyegetett környezetből biztonságosabbá kerül a fogvatartott az öndestrukció által), míg emberi jogi szempontból pedig azt mondhatnánk, hogy az önkárosítás a legsúlyosabb börtönártalom.

Az öngyilkossági kísérletet bizonyos esetekben nagyon nehéz elhatárolni az önkárosítástól, de szinte minden esetben igaz, hogy az öngyilkossági kísérlet célja a halál, míg az önkárosítás célja éppen az ellenkezője: az életben maradás, a túlélés. E valóság belátásához érett személyiségre van szükség. A mindennapi életben az ilyen eseményeket a hozzátartozók vagy a fiatalkorúakkal foglalkozók nem tudják alaposan feldolgozni. A hozzátartozókon akkora az érzelmi nyomás, hogy elvakítja őket, míg a dolgozóknak a fiatalkorú öngyilkossága a kívülállók számára elképzelhetetlen érzelmi és fizikai teher.

A helyzetet rontja a magyar börtönökben évtizedek óta jelenlévő Rivotril⁷. A Rivotril egy benzodiazepin, a fogvatartottak rendre túladagolják magukat vele. A benzodiazepin-intoxikáció, -függőség vagy -elvonás bizonyíthatóan⁸ hiperagresszív cselekvésmintákat generál. Az ilyen hiperagresszió gyakran a pszichopata személyiség tombolására emlékeztet. Azaz az intoxikált személy tolerálja a fájdalmat, kegyetlen, gonosz és bestiális a másik személlyel. Az elkövető gyakran nem emlékezik vissza kegyetlen tettének mozzanataira.

A Rivotril-intoxikáció azonban minden esetben extrém felelőtlen önkárosítás, önmérgezés is, azaz olyan szempontból is értelmezhető, mint az egyéb önkárosítás.

⁷ Clonazepam.

⁸ Anna Maria Daderman: „Dr Jekyll and Mr Hyde?\": Abuse of potent benzodiazepines, exemplified by flunitrazepam, in mentally disordered male offenders. Karolinska Institutet, Stockholm, 2005